

Ніла Зборовська

**ЖІНОЧЕ ПИСЬМО НА ПОРУБІЖЖІ ВІКІВ
(Леся Українка, Оксана Забужко)***

Порубіжжя як перехідний етап індивідуальної та колективної психології — надзвичайно цікавий об'єкт для аналізу. Кожне порубіжжя має свої знакові постаті, за якими можна відчитати психологічний стан порубіжної епохи. Леся Українка й Оксана Забужко, на мій погляд, саме такі знакові постаті, на творчості яких виразно простежуються характерні риси екзистенційної жіночості минулого і сучасного порубіжжя. Контрастна психологічна відмінність цих двох творчих особистостей служить також приводом до розмови про любов і сексуальність у жіночій екзистенції та про дискурс любові й дискурс сексуальності в жіночій творчості загалом.

Любов і сексуальність є відмінними формами самореалізації людини. Наше сучасне суспільство засобами мас-медіа, а також впроваджуючи в гуманітарні науки нові методологічні установки, намагається розвинути підвищений інтерес сучасної людини насамперед до сексуальності, а не до духовної цінності любові — задля цього використовується, зокрема, вульгарний психоаналіз. Однак науковий психоаналіз із його дослідженням тіні (тіньової людської сутності) дає такі знання, які гостро ставлять духовну проблему людини. Психоаналіз як методологія має свої обмеження, в зв'язку з чим автор гуманістичного психоаналізу Еріх Фромм зазначав: "Так само, як містицизм — логічний наслідок теології, любов — необхідний і остаточний наслідок психології"¹. Оскільки жива любов, будучи діяльним духовним проникненням у власну сутність та в сутність іншого, є глибинно пізнавальним актом, то саме психоаналіз з його пафосом усвідомлення тіньової, низької природи людини дав також зустрічне відчуття цілющості знання, про яке писав Парацельс: "Чим більше знання, тим більше любові".

Постфрейдівський психоаналіз любові та сексуальності доводить, що вони протистоять одна одній як світло і тінь, як дух і чуттєвість, свідомість та інстинкт, водночас маючи рівне право на існування, взаємонаснажуючись у реальному людському житті. В класичному психоаналізі любов — це явище сексуальне в своїй основі, сублімація статевого інстинкту. Саме така статева (генітальна) любов стала центром дослідження Зігмунда Фрейда. Е.Фромм, критикуючи цей бік класичного психоаналізу, розрізняє ірраціональну (інстинктивну), низьку

* Бердянський державний педагогічний університет разом з Інститутом літератури імені Тараса Шевченка НАН України, Національним педагогічним університетом ім. М.Драгоманова та Київським інститутом гендерних досліджень 24-26 вересня 2003 року проводив Всеукраїнську наукову конференцію "Гендерна влада: літературні та культурні стратегії". На пленарному засіданні була виголошена доповідь наукового співробітника Інституту літератури — Зборовської Н.В., яку подаємо в розгорнутому варіанті.

¹ Фромм Е. Искусство любить // Психология и психоанализ любви. Хрестом. — Самара, 2002. — С.182.

сексуальність і любов як явище свідомості, найвище досягнення духовної зрілості людини. Важко не погодитися з тим, що в своєму абсолютному вимірі любов завжди платонічна. Але, вона, як правило, позбавлена низького бажання не здійснюється у людському досвіді, оскільки тут “оскверняється” егоїстичною сексуальністю. Однак джерелом любові є завше яскрава індивідуальність, “хоч і не в чистій і світлій формі, але з волею до власного звільнення від праху і бруду”².

Художнє письмо по-різному проявляє любов – свідому (духовну) та сексуальність низьку (інстинктивну). Естетично любов виявляє себе через красу. Психоданаліз любові доводить, що вона є “феноменом проекції”. Піднести об’єкт любові, зробити його носієм ідеальних цінностей, зразком довершеності – означає любити, оскільки сутність любові виражає спраглу потребу душі в очищенні. У зв’язку з пониженням суб’єкта й піднесенням об’єкта любов постає своєрідною формою самозречення. Тому еротичне письмо – характерний прояв любові як невичерпного джерела естетичного світовідчуття. Як зазначає О.Вейнінгер, кожна істинна любов, як і кожне істинне страждання, – сором’язлива, духовна, високо свідомо й еротична.

Сексуальність на відміну від соромливої любові розкриває винятково статево, безсоромну природу людини. Тут не йдеться про “цнотливий і чистий потяг, який боїться осквернити кохану істоту своєю близькістю”³. Тому переважаючий духовний потяг любові народжує письмо еротичне, переважаючий тілесний потяг – письмо хтивне, сексуально-агресивне. Зразковим для аналізу прикладом дискурсу любові може послужити драма Лесі Українки (передусім “Одержима” та “Лісова пісня”), а зразковим прикладом сексуальності – роман О.Забужко “Польові дослідження з українського сексу”. У Лесі Українки дискурс любові центрується, натомість пригнічується дискурс сексуальності, тілесності,⁴ в О.Забужко – навпаки.

Чи здатна жінка любити? Це питання постає у чоловічому психоданалізі не випадково, оскільки це не що інше, як трансформоване культурне питання про те, чи є у жінки душа, чи є у жінки свідомість тощо. Питання досить важливе: очевидно, воно протягом віків недаремно з’являється в культурі. Тому поглянемо спочатку на класичну фрейдівську позицію. На думку Фрейда, жінка, позбавлена природою “органу любові”, не має власного лібідо, не здатна виходити за тілесні межі, отже, неспроможна в сексуальному сенсі. Любов як духовний процес породжується незадоволеною свідомістю, завдяки чому суб’єкт також прагне вихопитися за власні межі, але не в розумінні тілесному. Згідно аналізу О.Вейнінгера, свідомо любов “завжди трансцендентна”, а жінка не здатна трансцендувати, й отже, не здатна на любов і у високому духовному сенсі.

Як би критично та ідеологічно не переглядав положення фрейдизму феміністичний дискурс, на моє глибоке переконання, вони успішно працюють на рівні пересічної (неусвідомленої) жіночості. І лише там, де здійснюється незвичайний екзистенційний вибір, там, де реалізується високий рівень усвідомлення, психоданалітичні гіпотетичні положення відступають перед унікальною формою жіночого існування. Такі форми репрезентують передусім творчі жінки, виражаючи нетиповий свідомий вибір жіночого існування у дискурсі. Однак для того, щоб збагнути унікальність, необхідно передусім осмислити ординарність, її типову психологію.

² Вейнінгер О. Пол и характер. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 368.

³ Там само. – С.304.

⁴ Див.: Зборовська Н. Моя Леся Українка. – Т., 2002.

Психоаналіз виділяє два основоположні інстинктивні потяги в людській психіці: потяг до єдності (лібідо), потяг до руйнування (мортідо). В реальній чоловічій та жіночій психіці їм відповідають опозиційні версії поведінки, за якими можна проводити аналіз у кожному конкретному випадку. Жіночу низьку (тілесну) психологію формують такі протилежні потяги, як *потяг до материнства і потяг до проституції*. На їх основі можна виділити два психологічні жіночі типи: психологічний тип “матері” і психологічний тип “проститутки”, як це зробив О.Вейнінгер. У даному випадку йдеться лише про психічну реальність, тобто в реальному житті жінка може не бути повією. Але для психоаналізу важлива не реальність проявлена, а реальність прихована. Так, аналізуючи неусвідомлені потяги до вбивства у психології Ф.Достоевського, Фрейд зазначав, що для психоаналізу не так важливо, хто вбив, як надзвичайно важливо, хто у своїй душі *бажав* вбити: Достоевський боровся з власним темним потягом до вбивства протягом усієї творчості, виводячи його на поверхню свідомого осмислення (ст. “Достоевський і батьковбивство”).

“Материнство” і “проституція” як психологічні реальності відрізняються ставленням жінки до іншого (тут – чоловіка, дитини) і життя загалом: у першому випадку чоловік виступає засобом для головного заняття – вагітності, у другому – для сексуальної насолоди; у першому випадку – активізується *лібідо* (потяг до творення), у другому – *мортідо* (потяг до знищення). Отже, потяг до життя і потяг до смерті виявляється в статевому акті, розподіляючись між материнським і повійним типом. Недаремно опозиція “плідність / безплідність” може виразити ці дві абсолютні крайності.

Аналізуючи два жіночі типи в книжці “Стать і характер”, О.Вейнінгер критично ставився до обох. На його думку, це велика ілюзія возвеличувати жінку-матір на основі того, що “абсолютна мати” ніколи не прагне до статевому акту заради самої насолоди, що статевий акт ніколи не є для неї самоціллю. Адже потяг до материнства – це таке саме інстинктивне явище, як і потяг до тілесної насолоди. І там, де психологія материнства не виходить за межі інцестного зв’язку, постаючи любов’ю інстинктивною, тваринно спрямованою на тілесних дітей, вона лишається так само по той бік свідомої моралі і духовності, як і психологія проституції. На рівні інстинктивному психологічний тип “проститутки” для Вейнінгера є “вищим”, оскільки тут ідеться не про інцестне відношення, а про ставлення до чужого Іншого. Всі високорозвинуті в духовному аспекті жінки, які ставали для чоловіків музами, належали, на його думку, до психологічного типу “проститутки”, а материнський тип притягував завше лише тих мужчин, які не мали потреби в духовній творчості, чиє бажання мати дітей стосувалося лише тілесного, а не духовного продовження роду. Однак у такій оцінці відчувається оцінка жіночості з позиції зацікавленого чоловіка, ігнорується те, що не лише жінка з повійною психологією високорозвинута у духовному плані, але й жінка із психологією материнською може яскраво проявитися в мистецтві, релігійному житті тощо.

Звісно, в реальній психології жінки не буває “абсолютної матері” або “абсолютної повії”, проте потяг до певного психологічного типу позначається на жіночому характері, а конфлікт між ними, вийшовши на поверхню свідомості, може поставити творчу жінку перед важливим екзистенційним вибором. Тому не дивно, що цей конфлікт, досить вагомий у психоісторії жіночого існування, приховано пульсує в романі О.Забужко “Польові дослідження...”, спричиняючи неймовірну експресивність жіночого дискурсу.

Є всі підстави стверджувати, що у психології жінки формуються материнські риси в зв’язку з переживанням любові до чоловіка. Йдеться знову ж не про

фізичне, а про *психологічне материнство*, тобто про те, що *ідеально* жінка стає матір'ю в той момент, коли вона отримує сильний емоційний вплив від чоловіка, в якого закохується і який став її ідеальним доповненням. Таке психологічне народження матері відбувається з Лесею Українкою під час зустрічі з С.Мержинським, що виразно впливає на саможертвний жіночий тип її драматичної творчості, і таке психологічне народження материнської духовності не відбувається в творчості О.Забужко, хоча тут материнство й декларується, виявляється сокровеним свідомим бажанням.

“У стосунках між чоловіками і жінками, – писав Е.Фромм, – мова йде про *стосунки між переможцями і переможеними*”⁵. У “Польових дослідженнях...” О.Забужко розбудовується *нарцистичний авторефлексивний текст* із метою піднести власну самоцінність. Засобом для піднесення власної самоцінності служить вибір об'єкта любові – вибір того єдиного “мужчини-переможця”, який може надати цінності її материнству. Однак об'єкт любові не витримує статусу “переможця” й понижується до “переможеного”.

Здатність любити, як зазначає Е.Фромм, залежить від здатності відійти від нарцисизму і від інцестної прив'язаності⁶. Тобто йдеться про процес виходу в світ, пробудження, новонародження. Це відбувається з Мавкою під час зустрічі з Лукашем – до того вона перебувала у несвідомому стані, стані первісної тотожності з лісом, світом егоїстичних першоінстинктів; у любові вона прокинулася, збагнувши, що несвідоме забуття не суджено їй. Піднесення об'єкта любові очевидне: лісова несвідома мавка дивиться на людську сутність Лукаша – в пошуках душі, світла усвідомлення. Для неї він не просто гарний – він кращий за весь світ, який вона до нього знала. Його цінність залишається навіть у занедбаному стані. Любов як вираження цієї волі до вищої цінності розкриває вищу сутність людини, що балансує між духом і тілом, між чуттєвістю і духовністю, між тваринною і божественною сутністю. За цю вищу людську красу Мавка боротиметься до смерті, вона не дасть і Лукашеві занедбати її. Вогненне пробудження Мавки символізує боротьбу за таку любов-красу. Хоча Лукаш зрікається Мавки, однак несвідоме забуття для неї стає вже неможливим, оскільки йдеться про присутність абсолютної цінності, що стала притаманною жіночій душі (“Я жива! – вигукує в духовному екстазі Мавка, – я буду вічно жити!”). Отже, йдеться про трансцендентальну сутність любові як потягу до абсолютної повноти, що еманує у ставленні до Лукаша. Мавка пробуджується і пробуджує, оскільки любов – “це сила, яка породжує любов” (Е.Фромм) і вони йдуть не в забуття, не роз'єднано, а разом у світ духовної повноти. Після зустрічі з Лукашем уже не може йти мова про повернення до Перелесника – тобто до безсоромної, позбавленої любові, сексуальності.

Психологічна “повія” на відміну від психологічної “матері” за своєю суттю ненаситна, ніколи не може бути задоволена ні тілесно, ні духовно, тому її постійно вибагливе та невдоволене кохання радикально різниться від кохання “жінки-матері”, представленого творчістю Лесі Українки. Подивімося на цей протилежний тип кохання в романі “Польові дослідження...”. Як було сказано вище, в романі О.Забужко дискурс сексуальності центрується за рахунок пригнічення дискурсу любові. Цей дискурс сексуальності можна означити передусім як *дискурс “храмової повії”* згідно із тіньовою самоідентифікацією героїні, що тут представлена:

⁵ Фромм Э. Мужчина и женщина // Психология и психоанализ любви. – С. 3.

⁶ Див.: Фромм Э. Искусство любить // Психология и психоанализ любви. – С.252.

“...знизу, завжди любила — знизу, розпластаною на спині: тільки так і позбувалася себе остаточно, зливаючись ритмом власних клітин з промінною пульсацією світових просторів, — з тим чоловіком ні разу нічого подібного не було, в мить, коли вона, здавалось, от-от починала в’їжджати, він, не зупиняючись, прокидав її згори різко видихнутим: “М-да, тут треба роту солдат!” — це смішило, але не більше: “Що це за заявки?” — ображалася вона: не на слова, на відстороненість тону, — “Глупа ти, це ж комплімент! — тобі взагалі треба б з двома мужиками спробувати, знаєш, як би це тебе вставило!” — цілком можливо, що й вставило б, недарма ж я любила під час кохання кусатися, впиватись вустами в палець, затягуватись до запаморочення доглибним цілунком, **храмовою проституткою — от ким я мусила бути в попередньому житті...**”⁷ (підкреслення наше. — Н.З.).

Що означає *храмовою* проституткою? Мова йде про античну релігійну проституцію, при якій повія віддавалася чоловіку в храмі Афродіти, жертвуючи їй зароблені гроші. Кожна вавилонянка, за свідченням Геродота, повинна була хоч один раз у житті продати своє тіло у храмі Афродіти, а зароблені гроші з вдячністю віддати богині. Храмові проститутки зі своїми танцювальними та музикальними здібностями були окрасою свят на честь богині, натхненною розвагою для славнозвісних поетів і художників. У храмі Афродіти проститутки молилися за свободу для батьківщини. Отже, низькість ремесла повії у храмовій проституції облагороднювалася релігійністю, естетикою та патріотизмом. Таке ушляхетнення сексуальності спостерігаємо і в романі О.Забужко. Марія Моклиця саме це ушляхетнення виносить як основний смисл роману: “Незважаючи на егоцентризм, який, можливо, декому очі їсть, Забужко завжди підпорядковує себе — національній ідеї. Це її манія, ідея-фікс, її пафос і предмет найглибших, найщиріших вболівань”⁸. Однак із таким “психоаналітичним” тлумаченням не можна погодитися, оскільки йдеться про *свідомий, явний* смисл роману.

Все мовлення авторки “Польових досліджень...” побудоване на техніці різного роду гострослів’я. У тенденційному непристойному дотепі Фрейд убачав яскраву природню спричиненість: відсутність сексуальної насолоди постає гнітючим явищем для психіки, тому гострослів’я пропонує своєрідний символічний шлях насолоди. Основу непристойного дотепу становить словесний сексуальний напад, розрахований на пасивну та активну схильність до вербального ексгібіціонізму — намагання привернути до себе увагу шляхом символічного оголення. Текст О.Забужко змінює парадигму типового чоловічого непристойного дотепу, спрямованого проти жінки. Об’єктом сексуального нападу постає чоловік, а “гострослів’я”, як в цілому все “дослідження”, розраховане передусім на жінку-читача, на жіноче задоволення (нарешті жінка заговорила й сказала всю правду про чоловіка!). Як реагуватиме чоловік-читач на такий “дотеп”? Схема може бути й така: осміюється власне *український* мужчина (в романі українськість чоловіка навмисне підкреслена: “в житті піддослідної то був перший *український мужчина*”, до нього були “чужоземці”, які приносили героїні справжню тілесну насолоду, отже, “польові дослідження” проводяться винятково з *українського* сексу), тому український чоловік і має бути перш за все незадоволений після осміяння жінкою. Однак жіноче письмо може збити з пантелику і патріота-читача. Осміяння українського чоловіка О.Забужко проводиться розумно — у дискурсі

⁷ Забужко О. Польові дослідження з українського сексу. — К., 1996. — С. 18. Далі цитуємо за цим виданням.

⁸ Моклиця М. Оксана Забужко // Модернізм як структура: Філософія. Психологія. Поетика. — Луцьк, 2002. — С.322.

патріотичної ідеї, що спокушає говорити не про “низьку” сексуальність, а про “високу” проблематику. Тому явний смисл наштовхує на думку, що роман дійсно про українську ідею, “ідею-фікс” О.Забужко. Але психоаналітичний розгляд такої “патріотичної дотепності” дає нам змогу виявити, як авторка ошукує читача, приховуючи, маскуючи, облагороджуючи потаємне бажання. Недаремно дискурс патріотизму постає не чим іншим, як дискурсом приниження українського чоловіка і власного возвеличення, що суперечить психології любові в цілому, як і патріотизму зокрема, всі рівні якого пройняті тут егоцентричною тілесністю. Про що б письменниця не писала в романі (про коханого чоловіка, українську історію чи про батьків), всюди відчувається луна безсоромної сексуальності, на зразок “мама взагалі була фригідна”, а “що таке клітор, вони за весь вік так і не дізналися”. Ошукування читача відбувається також шляхом обігрування ідеї любові: з одного боку, піднесені роздуми про любов, а з другого — очевидна потреба грубого фізичного задоволення:

“горопашне тіло ще живе, воно качає права, воно доходить з елементарної голодухи, воно б, може, й оклигало, і заплигало зайчиком, якби його всмак трахнули...” (37).

На дискурс “храмової проститутки” вказують численні фрагменти. Це згадки про могутні сексуальні успіхи жінки, що є своєрідною спробою подразнити чоловіка-читача, це детальний опис шмат, якими обдарував жіноче кохання щедрий чужоземець-мужчина, це також тілесний спраглий спогад з приводу втрачених сексуальних насолод тощо:

“...ще півроку тому, в Кембріджі, за нею упадав суперхлопчище, красень і атлет, шість футів два дюйми, і в плечах стільки ж, ласкавий як заїнько, з шкірою наче смугливий шовк і чистим запахом здорового молодого мужчини, ах, який з нього мав бути коханець — гризи тепер собі кісточки, гризи!” (99);

“...отут я вперше глянула на нього — то був молодий, десь під тридцятку, невисокий, але купно збитий, як із цільного куска, вилятий “шпик”, його прегарні, мов сливи, очиська, заволокло хтивим сизуватим туманцем, так дивилися на мене, кожен із грат свого життя, сотні чоловіків різних націй і кольорів шкіри...” (19).

Важливим фактором на означення дискурсу сексуальності є те, що сексуальне бажання *викликається анонімно*, незнайомим і випадковим чоловіком, як це й буває у проститутки, лише культурна маска якої стримує тваринне бажання злягатися в не призначеному для цього місці. Тому тут несподіваний дотик могутнього чоловічого тіла викликає потужний сексуальний потяг, відсилаючи до тілесно-чуттєвої, освяченої земними богами, оргії:

“... і мене вмить пропекло чистим, як високий музичний тон, зарядом такого потужного еротичного заклик, що плоть тут-таки відізвалася збудженим набряканням, розбруньковуючись усередині, як весняне дерево; одночасно втямила, що цей мужчина — хто він там не є — вже скільки зупинок нависав був наді мною, і якби ми не були людьми, то мали б уже зараз кохатися просто на цій запльованій підлозі, бо ж, кохаючись по-справжньому, зливаєшся не з партнером, ні, — з розбуялою анонімною силою, що протинає своїми струмами все живе, підключаєшся до неї з тим, аби на кілька секунд — а-ах! — катапультиватися в вібруючу вогнистими контурами чорноту, якій нема ні ймення, ні міри, на цьому стоять усі поганські культу, то тільки християнство списало це злиття за відомством Чорнобога, замурувавши людині всі виходи з себе, окрім єдиного — через верх, але для нашої доби, хоч по суті й постхристиянської, уже відрізано шлях до повороту назад, в оргіастичне свято вселенської єдності...” (19).

Характерно, що свідомість тут називається *проклятою*, власне свідомість зі своїм світлом, яка пригнічує тілесне бажання, є тим безнадійним “зараженням” (“ми... безнадійно заражені проклятою свідомістю...”), бо гасить здоровий поклик тіла, бо “розчакловує” стать. В одному з таких красномовних фрагментів буквально випикується *ностальгія за неспівомою й продажною сексуальністю*:

“Може, справді єдиний вихід із цієї в’язниці — виходити вечорами, низько ослонивши лице каптуром плаща, сідати в проїжджі авта, не називаючи імені, рука водія на коліні, низький, захриплий смішок, гарячковий шурхіт зайвої одежі, не треба вмикати світла, не треба розплющувати очей, слухати лиш клекіт крові, чоловічу партію ударних і своє, чи вже-не-своє, розчинення-розступання...” (20).

Користуючись мовою авторки, “в цьому підігріві звіриною, чисто тілесною снагою” формується сексуально-агресивний образ *відьми, лотри*, з душі якої “лунко, розкотисто” регочеться безсоромна проститутка, прикриваючись патріотичними одেжами.

Характерна ознака жіночого дискурсу — ставлення до об’єкта любові, яке виражається естетично. Чоловіча естетика у Лесі Українки — це естетика вищої духовності, власне жінку тут спокушає божественна сутність чоловіка. Тому в “Одержимій” образ коханого чоловіка проектується в образ Богочоловіка, в образ найвищого Світла і найвищого Слова. У “Лісовій пісні” Мавка побачила в Лукашеві те, чого не було в Перелесника — людську, безсмертну душу. Відповідно в опозиції “коханий чоловік/закохана жінка” жінка завжди понижується, аж до смерті, смертельного самозречення. Естетика чоловіка в О.Забужко — це передусім естетика тілесності, естетика статева, про що свідчать численні чоловічі образи роману на зразок:

“... а вояки там і правда, як на підбір — міфологічні велетні, помилково вбрані в плямистий однострій з автоматами через плече, розложисті гірські плато спин, рухомі стовбури стегон, міцні, з синюватим, проти оливкової засмаги, відливом, зуби, мов сама земля ожила й заходила в ріст, ах які мужики, бенкет для зору!” (83).

Якщо коханий чоловік у потрактуванні Лесі Українки — це сам Бог, то в романі Забужко — це сам диявол, на тлі сатанинського образу якого утверджується жінка з її декларованим потягом до світла. Спотворення об’єкта любові до чоловіка-сатани є проекцією невдоволеного егоцентричного сексуального бажання.

Переживання любовного почуття у Лесі Українки стає високою поезією, поетичним світотворенням, що проймає все навколо: еротика явлена єднанням Мавки і Лукаша або *олюдненою Мавкою* та “лісовою піснею” — наповненим сяйва свідомості одухотвореним лісом. Естетичною прикрасою роману “Польові дослідження...” є також поетичний дискурс, однак тут він постає складовою *дискурсу нарцисизму*. Жінка-митець дивиться у власні поетичні рядки, як у дзеркало, впізнаючи, що тут її найвища краса. Саме в такому дзеркалі й з’являється це поетичне прозріння-усвідомлення: “То все було — блуд і бруд”; “І страшно нам обом дивитися на себе” тощо. Тобто **некрофілічний** у психоаналітичному сенсі роман О.Забужко виразив *свідому* потребу любові та материнства у жіночій душі, *неусвідомлено* репрезентуючи катастрофічну відсутність цього психологічного досвіду в переживанні жінки-митця, що, своєю чергою, й спричинило народження не-еротичного *дискурсу блуду та бруду*, котрий, до речі, відповідає низькому духу нашого порубіжжя. На відміну від роману Забужко, де любов присутня як раціональна ідея, **біофілічна** у психоаналітичному сенсі драма Лесі Українки є втіленням пережитого психологічного досвіду любові як найвищого людського блага, щільно пов’язаного з актом пізнання людської та буттєвої таємниці.